

Ігор Кондратьєв



## ВІЙНИ З МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ НА ТЕРЕНАХ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ ЗА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ (XVI – перша половина XVII ст.)

DOI: 10.58407/litopis.240502

© І. Кондратьєв, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0696-2254>

**Мета дослідження** – узагальнити перебіг військових конфліктів на теренах Чернігово-Сіверщини між Великим князівством Литовським, а з 1569 р. – Річчю Посполитою, та Великим князівством (від 1547 р. – царством) Московським, протягом XVI – першої половини XVII ст. **Методика** дослідження спиралась на використання проблемно-хронологічного, історико-генетичного, історико-порівняльного та логіко-теоретичного методів. Проблемно-хронологічний метод вбачає систематизацію фактів у хронологічній послідовності, що дозволяє реконструювати історичні події з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків. Історико-генетичний підхід дозволив висвітлити розвиток військових конфліктів у процесі, а використання історико-порівняльного підходу дало можливість реконструювати події та провести пошук історичних паралелей. **Наукова новизна.** Екстраполяція теорії «фронтиру» на вітчизняну історію породило тезу про визначальну роль степового кордону в історії українського козацтва. Але окрім «козацької» цілком логічно вести мову і про «боярську» ділянку цього фронтиру, яка проходила по Чернігово-Сіверщині. Також у статті вперше в історіографії зазначений день розгрому Філоном Кмітою московського загону під Остром – 11 квітня 1562 р. **Висновки.** У XVI – першій половині XVII ст. Чернігово-Сіверщина стала ареною боротьби між литовсько-польською та московською державами. Регіон мав стати плацдармом для подальшої експансії Московського князівства, але цей потенціал не був реалізований. Подальшому просуванню завадили подніпровські Любецька та Остерська волості (від середини XVI ст. – староста) Київського воєводства. Постійне життя на кордоні породжувало специфіку функціонування соціальних інститутів, до оборони литовсько-польської держави були залучені широкі контингенти людності, основу яких складало дрібне боярство.

**Ключові слова:** Остерське староство, Любецьке староство, Київське воєводство, Чернігово-Сіверщина, литовсько-московські війни, польсько-московські війни, прикордоння, фронтир.

Пряма російська агресія 24 лютого 2022 р. як конвенціональний етап російсько-української війни вкотре довела важливу роль фронтиру як території, що першою приймає ворожий удар і дає можливість країні зорганізувати подальшу оборону. Сучасні події зумовлюють дослідницький інтерес до пошуку історичних паралелей. Виявилось, що, незважаючи на «механізацію» війни, як і сотні років тому ворог просувається давніми шляхами, що водні перешкоди не втратили значення природних рубежів, а міста і в XXI ст. можуть ставати фортецями й надовго затримувати просування ворога. Століттями на прикордонні держави осаджували зобов'язані військовою службою контингенти людності, які можна вважати праобразом сучасних формувань територіальної оборони.

З огляду на це показовою є історія прикордонної Чернігово-Сіверщини у XVI – першій пол. XVII ст. Зазначимо, що кордони цього історико-географічного регіону не були сталими та змінювались відповідно до перебігу історичних процесів. Протягом 1500–1618 рр. Чернігово-Сіверщина перебувала в складі Великого Московського князівства (від 1547 р. – царства), за вийком вузької смуги придніпровських земель – Остерської та Любецької волостей (згодом – староств) Київського воєводства Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), а від 1569 р. – Речі Посполитої. Цей факт визначив історію регіону як історію постійних воєн та прикордонних конфліктів. Чернігівські землі стали своєрідним плацдармом для можливої московської експансії на Правобережжя. Але значні військово-службові контингенти людності<sup>1</sup>, що були оселені навколо Остра та Любеча, не дали мож-

<sup>1</sup> У першій пол. XVII ст. кількість дрібної шляхти в Любецькому старостві становила близько 3000–3600 чол. У 1646 р. Любецьке та Лосевське староста були спроможні виставити 600 бояр озброєних «по козацьки». Більше двохсот родів дрібної шляхти були оселені на Остерщині. Див.: Кондратьєв І. Любецьке староство (XVI –

ливості Московській державі реалізувати наявний потенціал, ба навіть посунути кордон до Дніпра, хоча відстань до річки на найвужчій ділянці сягала 20 км.

Військова історія належить до одного з популярних напрямків гуманітаристики, тому історіографічний огляд означеної проблематики й сам може стати темою ґрунтовної розвідки. Свідомо уникаючи цього, зазначимо, що ще від праць Б. Папроцького<sup>2</sup>, Р. Гейденштейна<sup>3</sup> та М. Стрийковського<sup>4</sup>, наука продовжує звертатися до військової історії Чернігово-Сіверщини, тому дозволимо собі окреслити виключно сучасні тенденції цього процесу. Військову історію регіону не оминають при створенні загальних досліджень, в основі яких політична історія. Серед великого масиву літератури згадаємо праці про добу ВКЛ П. Клепатського<sup>5</sup> та О. Русина<sup>6</sup>; Речі Посполитої – В. Бобінського<sup>7</sup>, М. Крома<sup>8</sup>, П. Кулаковського<sup>9</sup>, Н. Яковенко<sup>10</sup>. Мілітарна історія Чернігово-Сіверщини відобразилася в роботах Д. Вирського<sup>11</sup>, С. Леп'явка<sup>12</sup>, О. Мальченка<sup>13</sup>, Б. Черкаса<sup>14</sup> та ін. Історію воєн досліджують у контексті вивчення історії Чернігова<sup>15</sup>, Любеча<sup>16</sup>, Остра<sup>17</sup> та ін. Протягом останніх років активно розробляється політична та військова історія прикордоння<sup>18</sup>. З'явилася низка праць з історії окремих військових конфліктів<sup>19</sup> та історії фортифікації<sup>20</sup> на теренах Чернігово-Сіверщини. Згадаємо також про довідникові та енциклопедичні видання<sup>21</sup>. Але комплексне дослідження з військової історії регіону за литовсько-польської доби на сьогодні відсутнє, спробуємо цією розвідкою частково заповнити цю лаку.

Початок боротьби за Чернігово-Сіверщину припав на кінець XV ст. У 1498 р. великий князь Олександр скаржився московському князю Івану III на його союзника Менґлі Гірея, який того року підійшов до Чернігова і пограбував навколишні села<sup>22</sup>. У 1500 р. до Московської держави відійшов Любеч. Тоді ж спалахнула війна між Московською та Литов-

сер. XVII ст.). Чернігів, 2014. С. 204; Його ж. Службна шляхта Остерського староства Київського воєводства Речі Посполитої: спроба етнічної стратифікації. *Гістарычныя шляхі беларускага народа і суседзяў: узаемадзяненне і ўзаемаўплывы*. Гомель, 2016. Вып. 2. С. 61–68.

<sup>2</sup> Herby guscerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r.p. 1584. Kraków, 1858. 6+964+CLXII s.

<sup>3</sup> Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578–1582). Санкт-Петербург, 1889. 4+LXXXVI+312 с.

<sup>4</sup> Стрийковский М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. Львів, 2011. 1075 с.

<sup>5</sup> Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Біла Церква, 2007. 480 с.

<sup>6</sup> Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. 244 с.

<sup>7</sup> Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. Warszawa, 2000. 599 s.

<sup>8</sup> Кром М. «Вдовствующее царство»: Политический кризис в России 30–40-х гг. XVI в. Москва, 2010. 888 с.

<sup>9</sup> Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648. Київ, 2006. 496 с.

<sup>10</sup> Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 2008. 472 с.

<sup>11</sup> Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – сер. XVII ст.). Київ, 2016. 299 с.

<sup>12</sup> Леп'яво С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернігів, 1999. 216 с.

<sup>13</sup> Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV – середини XVII ст. Київ, 2001. 378 с.

<sup>14</sup> Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515–1540). Київ, 2006. 244 с.

<sup>15</sup> Леп'яво С. Чернігів. Історія міста. Київ, 2012. 432 с.

<sup>16</sup> Кондратьєв І. Любечське староство... 384 с.

<sup>17</sup> Александрович М. Остерский уезд. Киев, 1881. Вып. 1. Историческое описание. 110 с.; Бузун О. Історія Остерщини (нарис історії). Чернігів, 2010. 112 с.

<sup>18</sup> Кром М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.: 2-е изд. Москва, 2010. 320 с.; Папков А. Порубежье Росийского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII в.). Белгород, 2004. 352 с.; Темушев В. Формирование территории Гомельской волости в составе Великого княжества Литовского (до конца XV в.). *Памяць стагоддзяў на карце Айчыны*. Мінск, 2007. С. 16–73; Його ж. Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе. Москва, 2009. 192 с.

<sup>19</sup> Бондарь А. Чернигов и Смоленская война 1632–1634 гг. *Studia internationalia. Mat. III междунар. научной конф. «Западный регион России в международных отношениях X–XX вв.»*. Брянск, 2014. С. 49–54; Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні. *Сіверянський літопис*. 2019. № 1. С. 17–32; Казаков О. Московсько-литовська війна 1500–1503 рр. за українські землі. Київ, 1998. 49 с.; Кондратьєв І. Любеч у військових конфліктах XV – першої половини XVII ст. *Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. Mat. Всеукр. наукової військово-істор. конф.* Київ, 2012. С. 95–100; Кром М. Стародубская война (1534–1537). Из истории русско-литовских отношений. Москва, 2008. 147 с.; Самкоу І. З падзей Гомельскаго староства ў др. палове XVI ст. Паход Філона Кміты да Стародуба 1562 г. *Беларусь праз прызму рэгіянальнай гісторыі: Рэчыцкі край*. Мінск, 2018. С. 203–207.

<sup>20</sup> Бондар О. Чернігів: місто і фортеця у XIV–XVIII ст. Київ, 2014. 178 с.; Його ж. Укріплення Остра в XVI – першій половині XVII вв. *Gardarika*. 2016. Vol. 9. Is. 4. С. 190–197; Ігнатенко І. Новий Остерський замок. Нарис з історії оборони та топографії фортифікації. *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 69–84; Осадчий Є. Укріплення Путивльської фортеці (за мат. середньовічних зображень міста). *«Археологія & Фортифікація України»*. Зб. мат. VII Всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 175–177.

<sup>21</sup> Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864. Warszawa, 1965. T. 1. 503 s.; Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст. Київ, 2015. 178 с.; Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XI–XXI ст. Київ, 2016. 248 с.; Бондар О., Жирохов М. 12 битв за Чернігівщину. Чернігів, 2021. 92 с.

<sup>22</sup> Панашенко В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. *Феодалізм на Україні*. Київ, 1990. С. 117–118.

ською державами<sup>23</sup>, у результаті якої ВКЛ втратило майже всю Чернігово-Сіверщину. 28 березня 1503 р. за договором Чернігів, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч, Гомель, Почеп, Трубецьк, Радогощ, Брянськ, Мглин, Стародуб та Дроків відійшли до Москви, а Брагін та Речиця залишилися за Литвою<sup>24</sup>. Фактично Литва втратила третину своїх земель – 70 волостей та 22 городища, а новий московсько-литовський кордон проходив за 45–50 км від Києва<sup>25</sup>. На певний час було втрачено контроль і над Дніпром. Протягом 1503–1504 рр. до московської Гомельської волості були приєднані Горвольська та Речицька волості, після чого річку перегородили дерев'яним частоколом<sup>26</sup>.

У 1507 р. спалахнула нова війна, влітку литовські війська випалили Чернігів та околиці Брянська<sup>27</sup>. Наступного року посольство у Москві зажадало повернення Любеча та інших земель. Вочевидь Литва тоді ж відмовляла місто, у перемирний грамоті 1508 р. Велике князівство Московське визнало втрату Любеча<sup>28</sup>, тоді ж Московська держава втратила й контроль над Дніпром<sup>29</sup>.

Незважаючи на підписання миру, на прикордонні було неспокійно. У січні 1509 р. Сигізмунд I скаржився московському князю, що його служиві люди ледь не по всій лінії кордону роблять «шкоди і грабежи»<sup>30</sup>. У 1511 р. дипломати звинувачували московських урядників у постійних нападах на землі ВКЛ, зокрема на Любеч. Зазначалося, що московські бояре регулярно грабували прикордоння: «людеи многих побивали, а иных в полон повели, а многим животы и статки розграбили»<sup>31</sup>.

Чергова литовсько-московська війна тривала протягом 1512–1522 рр. У червні 1512 р. на той момент союзні Литві татари напали на сіверські міста – Брянськ, Путивль і Стародуб<sup>32</sup>. Улітку 1514 р. московська армія захопила Смоленськ та намагалась розвинути успіх подальшим наступом, але експансію вдалося зупинити перемогою в Оршанській битві, де московські війська були розгромлені армією на чолі з Костянтином Острозьким<sup>33</sup>.

У березні 1515 р. армія ВКЛ із союзними татарами взяла в облогу Чернігів, Стародуб та Новгород-Сіверський. У 1516 р. війська Сигізмунда I ходили на Гомель. Улітку 1518 р. Василь III направив загоны зі Смоленська та Стародуба на Подніпров'я<sup>34</sup>.

У 1522 р. було укладено перемир'я на п'ять років. За договором Київ, Черкаси, Житомир, Овруч і Любеч залишилися за Литвою<sup>35</sup>. Того ж року великий литовський князь наказав готуватися до війни проти Московського князівства: «Такежь слухи нашь дошли с Украинь нашихь, штожь де неприятель нашь Московски землямь нашымь шкоду чинить»<sup>36</sup>. 18 лютого 1523 р. «перемирний» лист був підтверджений, Московська держава зобов'язувалася п'ять років не завоювати міста, серед яких були Київ, Любеч, Речиця та Горволь. Водночас Чернігів, Стародуб, Почеп, Гомель (Гомель), Сновськ та ін. міста визнавалися за Московщиною<sup>37</sup>.

Московське князівство не полишало спроб повернути Любеч. У листі 1524 р. Сигізмунд I закидав московському князю Василю, що його стародубські намісники намагаються встановити контроль над Любечем: «Любеч к себе привораचाють и намьстниковь своихь всылають»<sup>38</sup>.

<sup>23</sup> Казаков О. Московсько-литовська війна 1500–1503 рр. ... С. 12; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. С. 195; Ї ж. До історії Любеча у XIV–XV ст. *Український історичний журнал*. 2020. № 4. С. 196–197.

<sup>24</sup> Литовская метрика (1528–1547). Шестая книга судебных дел (копия конца XVI в.). Вильно, 1995. Т. CXLIX. С. 209–212.

<sup>25</sup> Волков В. Войны и войска Московского государства. Москва, 2004. С. 46–47.

<sup>26</sup> Темушев В. Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI в. ... С. 106.

<sup>27</sup> Волков В. Войны и войска Московского государства. С. 49.

<sup>28</sup> Литовская метрика (1499–1514). Книга записей 8. Вильно, 1995. С. 125–128; Lietuvos Metrika (1506–1539). Kn. 7. Užrašymų knyga 7. Vilnius, 2011. P. 137.

<sup>29</sup> Темушев В. Формирование территории Гомельской волости... С. 56.

<sup>30</sup> Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Санкт-Петербург, 1848. Т. 2 (1506–1544). С. 59.

<sup>31</sup> Lietuvos Metrika (1506–1539). Kn. 7. ... P. 205–206.

<sup>32</sup> Вялікае княства Літоўскае: У 2(3) т. / Ред. Бялова Т. Мінск, 2007. Т. 1. С. 372; Волков В. Войны и войска Московского государства. С. 54, 60, 80–81.

<sup>33</sup> Мицик Ю. Оршанська битва 1514. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. Київ, 2010. Т. 7. С. 641.

<sup>34</sup> Волков В. Войны и войска Московского государства. С. 54, 60, 80–81; Бондар О., Жирохов М. 12 битв за Чернігівщину. С. 40.

<sup>35</sup> Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Сборник Императорского русского исторического общества*: У 35 т. Санкт-Петербург, 1882. Т. 1 (1487–1533). С. 632, 640.

<sup>36</sup> Русская историческая библиотека. Т. XX: Литовская метрика. Петербург, 1903. Т. 1. Отд. 1. Ч. 2. Столб. 1047–1048.

<sup>37</sup> Lietuvos Metrika (1506–1539). Kn. 7. ... P. 418–419.

<sup>38</sup> Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1874. Кн. 6. С. 223; Милорадович Г. Любеч Черниговской губернии Городничего уезда. Родина преподобного Антония Печерского. Москва, 1871. С. 11; Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. 1. С. 684, 686.

У 1526 р. Московська держава зобов'язувалася не чіпати («земель не воювати») Київ, Канів, Черкаси, Житомир, Овруч, Любеч та ін.<sup>39</sup> У реальності Москва продовжувала порушувати угоди. 28 червня 1528 р. був написаний великокнязівський лист до «мест пограничных московскихъ», зокрема, до Києва, Любеча, Речиці, Горволя, Чечерська, Кричева та ін., де фіксувалися такі випадки<sup>40</sup>. Цікаво, що в договорі 1529 р. між Сигізмундом I та Саадет I Гераєм, кримські татари зобов'язувалися не нападати на Любеч, Брянськ, «Ос-тур» (Остер): «все тые и з землями и водами»<sup>41</sup>. Хоча Брянськ перебував у складі Московської держави, ВКЛ у такий спосіб наголошувало на своїх територіальних претензіях.

На початку 30-х рр. готувалися до нової війни. У 1533 р. в Острі почалося будівництво нової фортеці<sup>42</sup>. У середині XVI ст. замок мав на озброєнні чотири фальконети (три були відлиті на поч. Стародубської війни у 1534 р., один – у 1542 р.), два «серпантина» (колісні гармати), 38 гаківниць (рушниць) та 13 «ручниць ... малыхъ, пищальныхъ», а також один аркебуз<sup>43</sup>.

Водночас Московська держава посилювала Чернігів, де в 1531 р. звели нову потужну фортецю, яка витримала облогу 1534 р.<sup>44</sup> На Чернігово-Сіверщину переселяли представників московського боярства, залучалися до служби й місцеві військовики, у тому числі й примусово: «...приведъши къ целованю велели собе служити» (1511 р.)<sup>45</sup>.

Черговий конфлікт 1534–1537 рр. між Литвою та Московською державою увійшов в історію під назвою Стародубської війни. Восени 1534 р. литовське військо на чолі з київським воєводою Андрієм Немировичем рухалося через Любецьку волость до Чернігова, де 11–12 вересня відбулася битва з московською армією<sup>46</sup>. У 1535 р. московське військо спалило Брагін<sup>47</sup>. У липні 1536 р. московський воєвода князь Іван Горенський вирушив із Стародуба походом на Любеч («острог взяли и посад пожгли»), були спалені навколишні села і захоплено чимало полонених. Їхня кількість була такою значною, що це ускладнило подальше просування: «...под иные города не пошли»<sup>48</sup>. Якраз у липні 1536 р. Московська держава відновила Стародубську фортецю, спалену литовсько-польською армією восени 1535 р.<sup>49</sup> У 1537 р. відбулася чергова спроба нападу татар на Київщину, але орду розгромили<sup>50</sup>. За результатами війни ВКЛ вдалося повернути собі Гомель<sup>51</sup>, відтоді міждержавні кордони стабілізувалися й залишалися більш-менш незмінними до поч. XVII ст.

У 1538 р. планувалося укріпити всі прикордонні замки ВКЛ та збільшити наймане військо на випадок нової війни<sup>52</sup>. У 1539 р. Сигізмунд I зазначає, що від 1537 р. «ижь люди великии поганство татарове идуць вверхъ Днѣпра тымъ шляхом ... мимо Черниговъ и на Лоеву гору и отголь бы они мели просто итти въ ... великое князство Литовское»<sup>53</sup>. Була оголошена мобілізація земського війська, а попередження розіслані до Мозиря та Речиці<sup>54</sup>.

У 1542 р. Московська держава вдалася до низки провокацій на кордоні, реакцією на це стали королівські листи до «украинных городов», де описувалися «обидные дела московских людей» – до Гомея, Горволя, Чечерська, Пропойська, Речиці, а також до Києва та Черкас<sup>55</sup>. У 1552 р. Сигізмунд II Август у листі до канцлера Микола Радзивіла наводив останні відомості з кордону: «...што ему дал знати наместник его любецкий (Іван Служка – І.К.), маючы ведомо з стороны Московского [князя] умысле его на панство наше»<sup>56</sup>.

<sup>39</sup> Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. 1. С. 745–746; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15. Vilnius, 2002. P. 198–200.

<sup>40</sup> Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14. Vilnius, 2008. P. 392–393.

<sup>41</sup> Литовская метрика. Отд. 1–2. Ч. 3: Книги публичных дел. Юрьев, 1914. Т. 1. Столб. 79.

<sup>42</sup> Biubiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. S. 232.

<sup>43</sup> Александрович М. Остерский уезд. С. 72–73; Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). Киев, 1886. Ч. VII. Т. 1. С. 592–594.

<sup>44</sup> Бондар О., Жирохов М. 12 битв за Чернігівщину. С. 40.

<sup>45</sup> Lietuvos Metrika (1506–1539) Kn. 7. ... P. 205–206.

<sup>46</sup> Вялікае княства Літоўскае. Т. 1. С. 368; Кром М. Стародубская война (1534–1537)... С. 45.

<sup>47</sup> Баженов Ю. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия. Минск, 2009. С. 78.

<sup>48</sup> Кром М. Стародубская война (1534–1537)... С. 76.

<sup>49</sup> Кром М. «Вдовствующее царство»... С. 557, 559.

<sup>50</sup> Тимів І. Літописні джерела і хроніки про боротьбу з татарськими набігами у 1526–1530 рр. *Сіверянський літопис*. 2016. № 5. С. 9.

<sup>51</sup> Кром М. «Вдовствующее царство»... С. 168.

<sup>52</sup> Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией... Т. 2. С. 344–347.

<sup>53</sup> АЮЗР. Киев, 1907. Ч. VIII. Т. V. С. 17.

<sup>54</sup> Там само. С. 18.

<sup>55</sup> Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija). Vilnius, 2007. P. 202–203.

<sup>56</sup> АЮЗР. Київ, 1907. Ч. VIII. Т. V. С. 79–80.

У середині XVI ст. у ВКЛ на кордонах формують замкові реєстрові загони. Спочатку вони з'являються в Остерському замку, перша згадка про них датується 16 березня 1557 р., коли був укладений реєстр: «...которые роты зъ замковъ тягнути мають къ воиску»<sup>57</sup>. Командиром роти був призначений Андреас Тельман. Усіх реєстровців було взято на державне утримання: «...такою жъ заплаатою нижли готовыми п(е)н(е)змии, а не сукны, и за одну чверть тое польгода, на которую взяли заплату сукны половину маеть имъ бытии нагорожено подле уваженья слушного»<sup>58</sup>.

Від січня 1559 р. остерським ротмістром був Скопоцький, йому надали гроші з державного скарбу на утримання сотні драбів (піхотинців). У королівському листі згаданий також і Градовський («Кградовський»), який отримував гроші для будівництва остерського замку<sup>59</sup>. Того ж року остерські («остреченские») козаки здійснили вилазку під Чернігів<sup>60</sup>.

15 листопада 1561 р. до «українних» замків був надісланий лист «о козаки». Старостам Любеча, Мозиря, Остра та Овруча наказувалося створити козацькі загони: «...и што будетъ там людей служебныхъ козаковъ, которие бы ся у войско ку службѣ нашої г(о)с(по)д(а)рьское; згодили, имена их на реєстр списаль и тот реєстр до насъ ничого не мешкаючи послалъ»<sup>61</sup>.

Лівонська війна 1558–1583 рр. справила значний вплив на розвиток регіону, хоча бойових дій на її початку тут не було. Готуватися до війни в Київському воєводстві розпочали у 1561–1562 рр.<sup>62</sup> У грудні 1561 р. любецька шляхта зобов'язувалась виїхати на війну, а в разі відмови сплатити гроші<sup>63</sup>. Тоді ж у Любечі сформували реєстрові козацькі підрозділи: «...будет там людей служебныхъ козаковъ ... имена их на реєстр списалъ»<sup>64</sup>. Наступного року їх поставили на довольство: «...наказано послати ... на козаки любечские 50 коп грошей, поставов лунскихъ 2, лямбарскихъ 5, а родлавскихъ 50»<sup>65</sup>. У 1562 р. Любеч посилили вогнепальною зброєю, з Пінська були надіслані фальконети та гаківниці: «...маеть быти послано фальканеты спижаныхъ 2 (гармати калібром 7–10 см), гаківницъ меньшихъ 25, ручницъ 40, мождчери што порох робять 2»<sup>66</sup>.

У лютому 1562 р. тривали московсько-литовські мирні переговори, тому замкова шляхта тримала оборону в Любечі, Острі, Овручі, Речиці, Гомелі та Києві<sup>67</sup>. Важливу роль у розгромі московської армії на Чернігівщині зіграв остерський староста Філон Семенович Кміта (отримавши 1566 р. у володіння Чорнобиль, став іменуватися Кміта-Чорнобильським<sup>68</sup>), який обіймав цю посаду від 1562<sup>69</sup> й до 1566 рр.<sup>70</sup> Коли у квітні 1562 р. московська армія знову розпочала воєнні дії, староста організував оборону замку: «...замок ... добре осмотревши и взбезпечивши через служебники свои и козаки»<sup>71</sup>. Дослідник Чернігівщини І. Ігнатенко відносить початок бойових дій у регіоні до 4 квітня 1562 р.<sup>72</sup>

Напередодні Великодня (у 1562 р. свято припало на 12 квітня, тож це відбувалося 11 числа) Ф. Кміта на чолі загону з 300 чоловік розгромив загін московитів кількістю більше 2 тисяч вояків, які йшли на Київ. Скориставшись перемогою, остерський староста перейшов у наступ та спалив передмістя Чернігова, залишки московської залози сховалися в замку. Отримавши підкріплення від князя Острозького<sup>73</sup>, Кміта розбив

<sup>57</sup> Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561): Užrašymų knyga Nr. 37. Vilnius, 2011. P. 183.

<sup>58</sup> Там само.

<sup>59</sup> Там само. P. 258.

<sup>60</sup> Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. Х. Спр. 11891. Арк. 9.

<sup>61</sup> Литовская метрика (1553–1567). Кн. 564. Книга публичных дел. Вильнюс, 1996. P. 80–81.

<sup>62</sup> Антонович В. Исследования о городах в Юго-Западной России по актам 1432–1798 гг. АЮЗР. Ч. V. Т. I. Київ, 1869. С. 15–19; Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864... S. 490.

<sup>63</sup> Литовская метрика (1553–1567). Кн. 564. Книга публичных дел 7. ... С. 81–83.

<sup>64</sup> Там само. С. 80–81.

<sup>65</sup> Там само. С. 108–109.

<sup>66</sup> Там само. С. 117.

<sup>67</sup> Там само. С. 92–93.

<sup>68</sup> Березенко Б., Лукін Д. Лист-угода між Філоном Кмітою Чорнобильським та братією монастиря св. Миколи Пустинського (1585). *Ukraina Lithuanica*. 2017. Т. 4. С. 221.

<sup>69</sup> Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли... С. 237; Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. Warszawa, 2000. S. 190.

<sup>70</sup> Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). Київ, 2017. С. 332.

<sup>71</sup> Литовская метрика (1553–1567). Кн. 564. Книга публичных дел 7. ... С. 93–94.

<sup>72</sup> Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні. С. 29.

<sup>73</sup> Березенко Б., Лукін Д. Лист-угода між Філоном Кмітою Чорнобильським та братією монастиря св. Миколи Пустинського... С. 221; Бондар О., Жирохов М. 12 битв за Чернігівщину. С. 45; Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні... С. 29.

ще один загін, очільником якого був князь Мишецький (Мещерський)<sup>74</sup>. Згодом Кміта напав на Стародуб, де у серпні 1562 р. здобув ще одну перемогу<sup>75</sup> (І. Ігнатенко відносить цей похід на Стародуб до 1563 р.)<sup>76</sup>.

20 вересня 1562 р., у зв'язку з укладенням перемир'я з татарами, «українним» старостам було заборонено чинити шкоди білгородським та перекопським татарам. Отримали такі листи й у Любечі та Острі. Любецькому старості Павлу Сапезі наказувалося не чинити кривди татарам: «...приказуемъ тобе, абы еси сам ку тымъ татаромъ белгородскимъ во всемъ спокоине заховаль»<sup>77</sup>. Тоді ж київський воєвода В.-К. Острозький збирався оглянути Любецький замок: «Любеч осмотревши, за писанием князя воеводы киевского»<sup>78</sup>.

26 липня 1563 р. усім «українним» старостам категорично заборонялося нападати на прикордонні московські території: «...о невступленіи въ границы и нечиненіи никакихъ убытковъ и зачепок»<sup>79</sup>. 20 жовтня 1563 р. наказ було підтверджено: «...не ходитъ за Московскія границы до Николина дня и не причинятъ тамъ никакихъ шкодъ и зачепокъ»<sup>80</sup>.

Того ж року литовська армія напала на Чернігово-Сіверщину. Передмістя Чернігова були спалені М. Вишневецьким, але фортеця встояла<sup>81</sup>. Відомо, що 14 вересня 1564 р. до Чернігова підійшов Павло Сапега з литовськими ротмістрами та багатьма людьми, однак московити напад відбили й навіть захопили литовський прапор<sup>82</sup>. У відповідь московські воєводи Стародуба здійснили похід через Любецьке староство на р. Снов, де у 1564 р. під час битви Ф. Кміта був поранений<sup>83</sup>.

Саме тоді Любеч та Остер готуються до військових дій. Деся між 1563 та 1565 рр. король наказав доставити харчові припаси з Пінська до Києва та Остра: «Съ Пиньска до Києва казано провадити овса 278 маць, а до Остра велено провадитъ жита 218 [маць]»<sup>84</sup>. Продовольство до Остра доставлялося також із Мозиря, про що йшлося в листі 1564 р. підскарбія Остафія Воловича «по дворамъ господарскимъ о провіантѣ»<sup>85</sup>. Підтримували місцеві замки і зброєю, надсилаючи її з віленського цейхгаузу<sup>86</sup>.

У 1565 р. київський воєвода Василь-Костянтин Острозький здійснив напад на Чернігів<sup>87</sup>. А протягом 1566–1567 рр. московським військом був розорений Любеч<sup>88</sup>.

За Люблінською унією 1569 р. Київське воєводство відійшло до Корони. За панування Речі Посполитої продовжується посилення обороноздатності краю, одним із поширених способів було залучення до оборони широких верств людності. У 1569 р. створена любецьким старостою П. Сапегою військова рота була взята на утримання державою. Із цієї нагоди Сигізмунд II Август видав лист до земського підскарбія Миколи Нарушевича. Підскарбію наказувалося: «...кашталяну киевскому, державцы любечскому п(а)ну Павлу Сапезе на роту его на замку Любечском на сто драбов наново давал и в старом заслужоном такъ, яко ся вышей поменило, и водлугъ реистровъ скарбныхъ, яко с яз обрахованья покажетъ, заховаль. И пушкаромъ того замку, которые служатъ, запляту делал в заслужономъ и наново отъправовал»<sup>89</sup>.

<sup>74</sup> Очевидно, мова йде про новгород-сіверського воєводу в 1561–1562 рр. Григорія Мещерського. Див.: Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні... С. 27.

<sup>75</sup> Самкоу І. З падзей Гомельскаго староства ў др. палове XVI ст. ... С. 206–207.

<sup>76</sup> Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні. С. 24–26, 29.

<sup>77</sup> Литовская метрика (1553–1567). Кн. 564. Книга публичныхъ делъ 7. ... С. 119–120.

<sup>78</sup> Там само.

<sup>79</sup> Литовская метрика. Отд. 1–2. Ч. 3: Книги публичныхъ делъ. Т. 1. ... Столб. 703.

<sup>80</sup> Там само. Столб. 749.

<sup>81</sup> Бондар О. Історична топографія Чернігова у XIV–XVIII ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук. Чернігів, 2017. С. 7; Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні. С. 21.

<sup>82</sup> Там само.

<sup>83</sup> Березенко Б. Очільники Віленського братства в Реєстрі під час його заснування в 1584 р. *Православ'я в Україні: Зб. мат. VI Міжнар. наук. конф. присвяченої 1000-літтю духовних зв'язків України з Афоном (1016–2016) та 25-літтю Помісного Собору Української Православної Церкви*. Київ, 2016. С. 761–762; Литовская метрика (1553–1567). Кн. 564. Книга публичныхъ делъ 7. ... Р. 141; Милорадович Г. Любеч Черниговской губернии Городничского уезда... С. 12.

<sup>84</sup> Литовская метрика. Отд. 1–2. Ч. 3: Книги публичныхъ делъ. Т. 1. ... Столб. 771.

<sup>85</sup> Там само. Столб. 782–785.

<sup>86</sup> Волкаў М. Брагінскі замак у кантэксце абарончага будаўніцтва на паўднёва-ўсходніх землях Беларусі ў XVI–XVII ст. *Днепровский паром. Мат. научно-исследовательского полевого семинара «Культурно-исторический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма»*. Минск, 2017. С. 9.

<sup>87</sup> Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525–1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської. *Хмельницький*, 2009. С. 51.

<sup>88</sup> Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств... С. 193.

<sup>89</sup> Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 532 (1569–1571). Viesuju reikalai knyga 10. Вильнюс, 2001. С. 91–92.

Водночас відновлюються й замкові укріплення. На кінець королювання Сигізмунда II Августа (1548–1572 рр.) в Острі зводиться новий замок, завершення будівництва припало на 1571 р.<sup>90</sup> У ньому розташували гарнізон. Кожний з остерських бояр та міщан був зобов'язаний мати самопал, 150 куль та 3 фунти пороху, а боярин ще й коня<sup>91</sup>. Приблизно тоді ж Любеч був посилений артилерією. В люстрації 1633 р. згадані «бронзові гармати розмальовані квітами дві, з гербами святої пам'яті короля Августа»<sup>92</sup>.

Улітку 1579 р. розпочався черговий етап війни з Московською державою. Вже в серпні київський воєвода Василь-Костянтин Острозький напав на Чернігово-Сіверську землю. Одним із загонів воєводи керував Павло Сапега. Досягти мети – захопити Чернігів, не вдалося: спаливши чернігівські посади, тритисячна армія відступила до Любеча<sup>93</sup>. Участь у поході брала й остерська шляхта<sup>94</sup>. Козаки Острозького дійшли під стіни Стародуба, Радогоща та Почепа<sup>95</sup>. У подальшому загони під орудою київського воєводи перейшли до оборонної тактики. Це вимагало від старост нових зусиль, спрямованих на посилення оборони краю. Коштом П. Сапєги була створена піша козацька рота та утримувався пушкар<sup>96</sup>.

У 1580 р. В.-К. Острозький розпочав похід на Московщину. Основою його армії була татарська орда, слугаки князя Михайла Вишневецького та запорожці. До князя приєднався й остерський староста Лаврін Ратомський. Дійшовши до Карачева та пограбувавши його, армія пішла на Рильськ і пограбувала околиці Брянська та Орла. У серпні 1581 р. М. Вишневецький разом із речичьким старостою Ярошом Жижемським та овруцьким Аврамом Мишком воював на Сіверщині, маючи на меті захоплення Трубчевська<sup>97</sup>.

Грабувати прикордонні московські землі не цурався любецький староста Михайло Вишневецький (1583–1584 рр.). Навіть після смерті патрона (М. Вишневецький помер 1584 р.<sup>98</sup>) його «служебник» Олеша Несил разом із черкаським отаманом Орлом та остерським боярином Іваном Біликом («Беликовим») у 1585 р. на чолі загону з 400 козаків та бояр вторглися на чернігово-сіверські землі. Були розорені порубіжні «деревни» на Новгород-Сіверщині, пограбовані та перебиті мешканці в селах Оболонь та Риботин (на 70–80 км південніше Новгород-Сіверського) та ін.: «...иные деревни порубежные воевали, хрестиянь побили и переграбили, и животы их вси поимали»<sup>99</sup>.

10 травня 1585 р. Московська держава звинуватила мешканців Остра, Любеча та Полтави в «задорах, боях и грабежах»<sup>100</sup>. Улітку 1590 р. від чернігівського воєводи Андрія Хілкова був надісланий гонець до Києва. У грамоті вимагалось розшукати та покарати винних в Києві, Острі та Любечі<sup>101</sup>.

Перебіг прикордонних конфліктів кінця XVI ст. добре відображений у дипломатичних документах того часу. У 1585 р. московський цар Федір I Іванович (роки правління – 1584–1598) вказував, що піддані Корони постійно нападають на прикордонні московські замки: «...твои люди многие задоры, бои и грабежи ... и во многих местех наши земли искони вечные осваиваютть, из Остра, из Любечи и изъ Лоевы Гори»<sup>102</sup>.

Грабунок московських земель був поставлений на широку ногу. У звіті московського намісника Чернігова Федора Писемського йшлося про те, що остряни займалися не лише грабунками, але й вбивали «дітей боярських», у разі якщо ті намагалися чинити опір: «...приходили литовские люди из Остра воиньскимъ обычаемъ в Черниговский уездъ, в бортные ухажаи, в Загородно, и убили до смерти нашего сына боярського Орътема Махаева да дву човековъ, посадскихъ людей борътниковъ, Федьна Жадекова да Якуба Самоилова, а животы их, лошади и платье пограбили»<sup>103</sup>.

У 1586 р. послі короля Стефана Баторія прийняли скаргу московських дипломатів на прикордонні конфлікти: «А в рубежныхъ во многихъ местахъ з стороны брата нашего людо его приходя в наши земли ... В Черниговский, людеи нашихъ бьютъ и грабятъ»<sup>104</sup>. На

<sup>90</sup> Александрович М. Остерский уезд. С. 15; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. S. 232.

<sup>91</sup> Александрович М. Остерский уезд. С. 24, 86–87, 90; Бузун О. Історія Остерщини (нариси історії). С. 88, 94.

<sup>92</sup> Мицик Ю. Albaruthenica. Київ, 2018. С. 49.

<sup>93</sup> Бондар О. Історична топографія Чернігова у XIV–XVIII ст. С. 7; Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння... С. 107; Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні. С. 29–30.

<sup>94</sup> Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння... С. 107.

<sup>95</sup> Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький... С. 98.

<sup>96</sup> Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). КМФ. 36. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 2 зв.

<sup>97</sup> Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння... С. 108.

<sup>98</sup> Czamańska I. Wiśniowiec: Monografia rodu. Poznań, 2007. S. 58.

<sup>99</sup> Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585–1604). Vilnius, 2009. P. 13.

<sup>100</sup> Папков А. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой... С. 89–90.

<sup>101</sup> Там само. С. 102–103.

<sup>102</sup> Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585–1604)... P. 11–12.

<sup>103</sup> Там само. Р. 12.

<sup>104</sup> Там само. Р. 30–31.

міждержавних переговорах, що відбувалися в Москві в грудні 1587 р., серед претензій до Речі Посполитої зазначалися грабунки та прикордонні розбої: «И во всихъ сиверскихъ городовъ нашимъ людямъ задоры чинятъ великие и нашихъ людей грабятъ»<sup>105</sup>. У грамоті, що була надіслана 1588 р. царем Федором Івановичем до Києва та Остра, знову йшлося про грабунки: «...из летовских городов (Києва та Остра – І.К.) воры ходя воруютъ на твоей государеве украине, в Путимле, и в Рьльску, и во Брянском»<sup>106</sup>.

У 1591 р. вже дипломати Речі Посполитої скаржилися московським послам на напади московських людей на остерські «земли и села»<sup>107</sup>. Московські дипломати, у свою чергу, згадали, що Олександр Вишневецький «побив» на путивльському рубежі 200 «дітей боярських»<sup>108</sup>. У тому ж році був підписаний мирний договір на 12 років (мав діяти до 1602 р. включно). Цар Федір Іванович зобов'язувався не воювати Київ, Канів, Черкаси, Житомир, Овруч, Любеч, Гомей, Брагін, Речицю та Горволь<sup>109</sup>.

У травні 1592 р. московські урядники скаржилися на прикордонні «кривди» з боку Речі Посполитої. Особливі претензії висувалися до князя Олександра Вишневецького<sup>110</sup>. Грабувати прикордоння приходили й козаки з Лубен. Остерських охочих очолював уже згаданий отаман Іван Білик («Белинь»), який «с товаришчи, и многихъ людей побили и поранили, и лошади поотогнали»<sup>111</sup>.

У 1593 р. остерські бояри та козаки знову грабували Чернігово–Сіверщину: «...и Севере в Черниговском уезде многими землями, переходя за рубеж, завладели и многие волости за пустошили»<sup>112</sup>. Московська влада небезпідставно звинувачувала в організації цього грабунку остерського старосту Лавріна Ратомського. У липні 1593 р. загін із 200 чоловік на чолі з Ярмолою Біліком та Гришком Медведьком налетів на с. Смолин, де напали на місцевих мешканців: «...бортниковъ и севрюковъ и николских Смоленского монастыра крестьянъ многихъ людей побили и животы их и рухляд многу поимали». Жертвами стали п'ятеро чернігівських служаків («а иныхъ людей поймае повесили, черниговского стрелца Петрушку с товарищи, пяти человекъ»), також постраждали ченці Київського Пустинно-Микільського монастиря (сам монастир хоча й був на території Речі Посполитої, продовжував володіти маєтностями на московській Чернігівщині): «Николского монастыра старцовъ хотели повесити да от виселицы отпустили». Московські послы вимагали від Лавріна Ратомського покарання винних.

На зламі XVI–XVII ст. Московщина та Річ Посполита стали готуватися до нової війни. Наприкінці XVI ст. почалося відновлення укріплень Остра, у 1597 р. було реконструйовано кілька башт<sup>113</sup>. Замки оснащувалися артилерією, наприклад, у матеріалах Інвентарю Любецького замку 1606 р. згадані дві «відлитих» гарматки, дві «залізних осадних гарматки з ложами», дві «не осадних без лож», 80 гаківниць малих та великих та двадцять «ручниць»<sup>114</sup>. Місцеве боярство мало з кожної служби ставити по коню, під проводом старости йти на сторожу, а за потреби – діставати «язиків»<sup>115</sup>.

У свою чергу, в Московській державі між 1584–1592 рр. були проведені роботи по зміцненню укріплень Чернігова<sup>116</sup>. Водночас на потужний фортифікаційний комплекс був перетворений Путивль: зведені нові укріплення, до комплексу яких входила фортеця, загальноміські укріплення та оборонні монастирі. Місто стає південно-західними «воротами» Московського царства<sup>117</sup>. Збудована була нова фортеця й у подеснянському Мороську («город Моромеск»), зводити яку почали в 1594 р. На озброєнні фортеці було 7 великих та 20 малих гармат, а кількість гарнізону становила до 700 стрільців<sup>118</sup>.

<sup>105</sup> Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585–1604)... P. 96–98.

<sup>106</sup> Анпилогов Г. Новые документы о России конца XVI – начала XVII в. Москва, 1967. С. 125–126; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. С. 17.

<sup>107</sup> Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585–1604)... P. 177.

<sup>108</sup> Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння... С. 111.

<sup>109</sup> Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585–1604)... P. 135–137.

<sup>110</sup> Там само. P. 188–192, 193–198, 201–202.

<sup>111</sup> Там само. P. 187.

<sup>112</sup> Там само. P. 196. Тут і далі в абзаці посилання на це видання й сторінку.

<sup>113</sup> АЮЗР. Киев, 1886. Ч. VII. Т. I. С. 342; Бондар О. Замки та фортеці Чернігово–Сіверщини в XV–XVIII ст. С. 48–49, 51–52; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воеводств... С. 225.

<sup>114</sup> Пилипенко В., Бондар О. Опис Любеца 1606 р. *Сіверянський літопис*. 2018. № 5. С. 38; Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. Diał LIV. Ark. 33.

<sup>115</sup> Ibid. Ark. 35 v.; Пилипенко В., Бондар О. Опис Любеца 1606 р. С. 40.

<sup>116</sup> Бондар О. Історична топографія Чернігова у XIV–XVIII ст. С. 8.

<sup>117</sup> Осадчий Є. Укріплення Путивльської фортеці... С. 175.

<sup>118</sup> Бондар О. Замки та фортеці Чернігово–Сіверщини в XV–XVIII ст. С. 48–49, 51–52; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. С. 158.



Загальна ситуація в Московському царстві на поч. XVI ст. була складною. Правління Бориса Годунова (1598–1605 рр.) характеризувалося спробами централізації та посилення боротьби із знаттю. До того ж у 1601 р. Московську державу охопив голод. Країною поповзли чутки про чудесне спасіння царевича Дмитрія та перебування його в Речі Посполитій<sup>119</sup>.

Царевич «знайшовся» у брагінському маєтку князів Вишневецьких, звідси й розпочалося сходження до влади майбутнього Лжедмитрія I. Окрім князів Вишневецьких, «популяризатором» претензій Лжедмитрія на московський трон був остерський староста Михайло Ратомський<sup>120</sup>.

Ситуація на кордоні залишалась напруженою, у 1602 р. (під час підписання нового перемир'я на 20 років) на кордон мала виїхати спільна комісія та провести розмежування чернігово-остерської ділянки<sup>121</sup>. Але в травні 1602 р. загопи чернігівського та путивльського воевод напали на володіння князів Вишневецьких у Прилуках – «збурили и сожгли, людей многих ... смерть побили и помордували»<sup>122</sup>.

Узимку 1603–1604 рр. прикордонні магнати почали збирати охочих взяти участь у московському поході. Військовим діям передувала потужна інформаційно-пропагандистська кампанія, яка тривала паралельно з військовими вилазками. На Чернігівщину були надіслані агітатори, які мали ствердити місцевих мешканців у правдивості претензій Дмитрія на московський трон. У 1603 р. любецький підстароста Томаш Цебровський надіслав до чернігівського воеводи Михайла Кашина листа, де називав царя Дмитрія «государским сыном»<sup>123</sup>. Московські урядники намагалися припинити цю агітацію. У 1604 р. чернігівський воевода надіслав до остерського старости М. Ратомського два листи, в яких викривалося самозванство Лжедмитрія<sup>124</sup>. У скарзі московських дипломатів на переговорах згадувалося, що Григорій Отреп'єв називав себе царевичем Дмитрієм лише за настановою князя Вишневецького та остерського старости Ратомського: «... тотъ вор розтрыга Грышко Отрепеев называется княземъ Дмитреем Углецкимъ по совету Вишневецких, и Ратомского, и иных панов»<sup>125</sup>.

Восени 1604 р. Лжедмитрій починає свій похід на Москву. 23 жовтня армія самозванця («натовп шляхти, вольниць і запорожців»), почала переправу через Дніпро біля с. Сваром'є<sup>126</sup>. Рухаючись правим берегом Десни, військо пройшло через остерське с. Жукин та «шляхетську» Слободу, де зробило дводенну зупинку<sup>127</sup>. Перебування Лжедмитрія на території Остерського староства відобразилося й на місцевій топоніміці: у 1646 р. під с. Рожни існував якийсь «Царьов ставок»<sup>128</sup>.

Першим самозванцю здався Мороськ. Надісланий до міста загін не зустрів серйозного спротиву, тим більше що мешканці міста вже були заітовані «подметними письмами»<sup>129</sup>. Стрільці та міщани вчинили заколот і поклялися служити новому цареві. Воевод, що чинили супротив, заарештували та відвезли у с. Виповзів. Лжедмитрій наказав зайняти фортецю та привести моровчан до присяги<sup>130</sup>. Після двох днів перебування в Мороську військо рушило до Чернігова, у дорозі Лжедмитрія постійно супроводжував М. Ратомський<sup>131</sup>. Чернігів здався Лжедмитрію без бою<sup>132</sup>.

Взяття Чернігово-Сіверщини значно полегшило подальше просування. Вступивши в Москву після смерті Бориса Годунова, у червні 1605 р. Лжедмитрій посів московський

<sup>119</sup> Скрынников Р. Борис Годунов. Москва, 1978. С. 7–13, 149.

<sup>120</sup> Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. IV (1598–1608). Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. Сборник Русского исторического общества. Москва, 1912. Т. 137. С. 433–435.

<sup>121</sup> Бантыш-Каменский Н. Переписка между Россиею и Польшею по 1700 г., составленная по дипломатическим бумагам Управлений Московским Архивом Коллегии Иностранных дел. Ч. II. 1584–1612. Чтения в историческом обществе древностей Российских. 1861. Кн. 1. Ч. 2. С. 41; Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. IV (1598–1608). С. 62–63, 67, 70–71.

<sup>122</sup> Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. IV (1598–1608). С. 621.

<sup>123</sup> Там само. С. 260.

<sup>124</sup> Там само. С. 567.

<sup>125</sup> Там само. С. 177–178.

<sup>126</sup> Бузун О. Історія Остерщини (нариси історії). С. 47–48; Сказания современников о Дмитрие Самозванце. Санкт-Петербург, 1859. Ч. 1. С. 38.

<sup>127</sup> Бузун О. Історія Остерщини (нариси історії). С. 47–48; Сказания современников о Дмитрие Самозванце. С. 402.

<sup>128</sup> ІР НБУВ. Ф. XIV. Спр. 5385. Арк. 3 зв.

<sup>129</sup> Александрович М. Остерский уезд. С. 28–29; Бузун О. Історія Остерщини (нариси історії). С. 47–48; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. S. 235–236.

<sup>130</sup> Бузун О. Історія Остерщини (нариси історії). С. 48.

<sup>131</sup> Александрович М. Остерский уезд. С. 29; Бузун О. Історія Остерщини (нариси історії). С. 48.

<sup>132</sup> Бондар О., Жирохов М. 12 битв за Чернігівщину. С. 51.

трон<sup>133</sup>. Ставши царем, він почав проводити самостійну зовнішню політику, зокрема відмовився йти на поступки Речі Посполитій<sup>134</sup>.

Уже весною 1605 р. загопи з остерських бояр та козаків знову шарпали кордони Чернігово-Сіверщини. У вересні загін Янка та Настаска Рогоз, разом із запорожцями, на чолі яких стояв Сахно Голубцов, розбили неподалік Чернігова загін московських «дітей боярських»: «...государя нашего людей детей боярских і стрельцов на Крылове пустоши, от Чернигова версть с 7 ... люди в розпросе говорили, что послал их Михайло Ратомской от того вора от розстриги языков добывать»<sup>135</sup>. Тоді ж «литвин» Щасний збирав розвідувальну інформацію про стан оборони Чернігово-Сіверщини: «...и тых станичников детей боярских литвинъ Щасный спрашивал про нашы Украинные города и про остроги, и пытали их и огнем жьгли, а иных побили»<sup>136</sup>.

Лжедмитрій був вбитий під час заколоту в травні 1606 р.<sup>137</sup> Остерський староста М. Ратомський, який надав «самозванцю» чи не найбільшу допомогу, дійшов із ним до Москви, але вчасно зорієнтувався та повернувся додому. Усі, хто брав участь у поході 1611 р., отримали від старости право безоплатно ловити рибу волоком, по першій порожі полювати усілякого звіра, видирати бджіл з усіх намічених дерев і вільно продавати «прісний» мед. 16 серпня 1614 р. це старостинське пожалування було підтвержене привілеєм Сигізмунда III<sup>138</sup>.

За царювання Василя Шуйського (1606–1610 рр.) була зроблена чергова спроба врегулювати міждержавні відносини з Річчю Посполитою. Головним винуватцем подій 1605–1606 р. московські дипломати небезпідставно називали М. Ратомського<sup>139</sup>. Остерському старості згадали допомогу «самозванцю» та прикордонні грабежі й розорення: «...и з Остра будто бой и грабежи людемъ Московскимъ учиниться мели»<sup>140</sup>. Як і в 1602 р., чи не найпроблемнішою ділянкою міждержавного кордону знову вважалася чернігово-остерська. Спільним рішенням було заплановано її чергове розмежування<sup>141</sup>. Натомість польська делегація нагадувала московському царю Василю, що за міждержавною угодою той мав «не воювати» Київ, Канів, Черкаси, Житомир, Овруч, Любеч, Гомель з «волостми»<sup>142</sup>.

У 1607 р. в Стародубі з'явився новий самозванець – Лжедмитрій II. Отримавши достатньо широку підтримку як від польської магнатерії (допомагав йому й Михайло Ратомський<sup>143</sup>), так і від частини московських бояр, йому навіть вдалося сформувати уряд та контролювати частину Московського царства<sup>144</sup>. Скориставшись слабкістю Московщини, війська Речі Посполитої у 1608 р. захопили Путивль<sup>145</sup>.

У 1608 р. на переговорах між Річчю Посполитою та Московським царством було домовлено про перемир'я на три роки та 11 місяців. Московська держава зобов'язувалась «не зачепляти ничым города Киева з волостьми, города Жытомира з волостьми, города Овруча з волостьми, города Любеча з волостьми, города Гомья з волостьми»<sup>146</sup>.

Чергова війна, що розпочалася 1609 р., зруйнувала ці домовленості. На самому її початку – у 1609–1611 рр., на Чернігівщині було відновлено владу Речі Посполитої. Опорною базою коронної армії став Любеч. У березні 1610 р. загону київського підкоморія Самуеля Горностая вдалося під виглядом рибалок проникнути до Чернігівського замку. Місто було підпалене, населення розбіглося. Відомо, що Горностаєв збирався зняти дзвони з Єлецького монастиря та вивезти їх до Любеча<sup>147</sup>.

<sup>133</sup> Мордвінцев В. Лжедмитрій І. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. Київ, 2009. Т. 6. С. 138; Скрынников Р. Борис Годунов. С. 156–157, 179.

<sup>134</sup> Мордвінцев В. Лжедмитрій І. С. 138; Скрынников Р. Борис Годунов. С. 156–157, 179.

<sup>135</sup> Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. IV (1598–1608). С. 260.

<sup>136</sup> Там само. С. 178.

<sup>137</sup> Мордвінцев В. Лжедмитрій І. С. 138; Скрынников Р. Борис Годунов. С. 156–157, 179.

<sup>138</sup> Александрович М. Остерский уезд. С. 29,78; Бузун О. Історія Остерщини (нариси історії). С. 78–79; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. S. 236.

<sup>139</sup> Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. IV (1598–1608). С. 235, 242–243.

<sup>140</sup> Там само. С. 581–582.

<sup>141</sup> Там само. С. 621.

<sup>142</sup> Там само. С. 702.

<sup>143</sup> Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. S. 236.

<sup>144</sup> Волков В. Войны и войска Московского государства. С. 243–244; Мордвінцев В. Лжедмитрій II. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. Київ, 2009. Т. 6. С. 139.

<sup>145</sup> Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств... С. 238.

<sup>146</sup> Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. IV (1598–1608). С. 702.

<sup>147</sup> Бондар О. Історична топографія Чернігова у XIV–XVIII ст. С. 8; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... С. 249.

У 1612–1613 рр. Любецький замок та його околиця постраждали від нападів московського війська: «...добра наші ... Любеч ... від Москви попалене та спустошене»<sup>148</sup>. У 1613 р. коронна армія знову захопила московський Путивль, його повернули після підписання Деулінського перемир'я 1618 р.<sup>149</sup>

У 1616 р. Любеч був обнесений новим острогом<sup>150</sup>. Збудована фортеця була достатньо могутньою, бо вже в квітні наступного року московсько-татарська армія, яка здійснила вилазку на Чернігівщину, спромоглася випалити лише любецьку округу<sup>151</sup>. У вересні 1616 р. московське військо на чолі з Іваном Тарбєєвим та Богданом Ізносковим напало на Остер<sup>152</sup>. Весною 1617 р. (за іншими даними – 1616 р.<sup>153</sup>) московсько-татарська армія здійснила вилазки й на Любецьке та Лоевське староства<sup>154</sup>. Очевидно, що замки Остра та Любеча витримали напади, бо від 1616–1617 рр. маємо повідомлення московського воеводи І. Борятинського про полонених чернігівців, яких ув'язнили в замкових Києві, Острі та Любечі<sup>155</sup>.

За результатами Деулінського перемир'я 11 грудня 1618 р. Чернігів був закріплений за Річчю Посполитою. У квітні 1619 р. Сигізмунд III призначив свого сина Владислава тимчасовим адміністратором Чернігово-Сіверщини. Як зазначає П. Кулаковський, це було зроблене на перспективу, адже Владислава збиралися проголосити московським царем<sup>156</sup>.

На початку королювання Владислава IV (1632–1648 рр.) розпочалася чергова війна з Московською державою, яка тривала до 1634 р. У червні 1632 р. Земський собор у Москві прийняв рішення про початок війни, хоча Деулінське перемир'я мало тривати до 1 червня 1633 р.<sup>157</sup> Війська боярина М. Шеїна «воювали ... литовские городы» Ромни, Борзну, Мєну, був спалений острог Батурина та розорені околиці Чернігова<sup>158</sup>.

У січні 1633 р., взявши Стародуб, московська армія рушила в район Гомеля. У липні 1633 р. біля с. Петрушин («Петрушкино»), за сім верст від Чернігова, відбувся бій між московським та польським військами. Опісля був здійснений похід коронної армії на Новгород-Сіверський<sup>159</sup>. У вересні московська армія невдало спробувала захопити Чернігів<sup>160</sup>.

Лише підписання Поляновського трактату 1634 р. уможливило утворення Чернігівського воеводства, яке й було проголошено у 1635 р. Попереду був «золотий спокій» та нові політичні реалії середини XVII ст., що постали з утворенням козацької держави.

**Висновки.** У XVI – першій пол. XVII ст. Чернігово-Сіверщина стала ареною боротьби між литовсько-польською та московською державами. Для Московської держави Чернігово-Сіверщина на поч. XVI ст. стала своєрідним плацдармом для подальшої експансії, але реалізувати цей потенціал їй так і не вдалося. Подальшому просуванню завадили бояри та шляхта Любецької та Остерської волості (від сер. XVI ст. – староств) Київського воеводства Великого князівства Литовського, а від 1569 р. – Речі Посполитої. Ці староства займали вузьку смугу між Дніпром та землями Московської держави, і водночас становили плацдарм на московських землях. Потенціал цього плацдарму був реалізований коронною армією на поч. XVII ст. із приєднанням Чернігово-Сіверщини. Унікальною можна назвати ситуацію, коли з 1508 р. до 1537 р. (року повернення до Литви Гомеля), землі Любецької волості фактично зусібіч були оточені московськими володіннями, за виїмком невеличкої ділянки між Сожем та Дніпром.

Якщо брати умовною нижньою межею 1500 р. – коли Чернігово-Сіверські землі стали здобутком Великого князівства Московського, а верхньою 1635 р. – заснування Чернігівського воеводства Речі Посполитої, то за 135 років війна на теренах Чернігово-Сіверщини тривала майже 54 роки, але й у «мирні» роки рідко обходилося без прикордонних конфліктів. На території Чернігово-Сіверщини військові дії офіційно тривали у 1500–1503,

<sup>148</sup> Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. S. 230; Volumina Legum. Prredruk praw stanieniem XX. Ryagow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydaneqo. Petersburg, 1859. T. III. S. 92.

<sup>149</sup> Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воеводств... С. 238.

<sup>150</sup> Там само. С. 194.

<sup>151</sup> Кондратьєв І. Любецьке староство... С. 146.

<sup>152</sup> Ігнатенко І. Новий Остерський замок... С. 73.

<sup>153</sup> Папков А. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой... С. 121.

<sup>154</sup> Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Москва–Варшава, 1995. Т. I. Книга сеунчей и документы разрядного приказа о походе Лисовского. С. 42–43.

<sup>155</sup> Папков А. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой... С. 123.

<sup>156</sup> Кулаковський П. Чернігівське князівство (1619–1633 рр.). *Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Мат. наук.-практ. конф.* Ніжин, 2007. С. 26.

<sup>157</sup> Волков В. Войны и войска Московского государства. С. 297.

<sup>158</sup> Лазаревский А. Очерки, заметки и документи по истории Малороссии. Киев, 1892. Т. 1. С. 105.

<sup>159</sup> Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... С. 112–113, 122, 125, 129.

<sup>160</sup> Ракитин А. Северский поход и осада Чернигова. Боевые действия на юго-западном порубежье Московского государства и Речи Посполитой в период Смоленской войны (1632–34 гг.). Москва, 2021. С. 122–124.

1507–1508, 1512–1522, 1534–1537 (Стародубська війна), 1558–1583 рр. (Лівонська війна), 1609–1618 та 1632–1634 рр. Із обох сторін практикувався грабунок та розорення прикордонних земель. Для боротьби з ворогом активно використовувалася й практика дестабілізації суспільно-політичної ситуації, яка передбачала проведення інформаційних спецоперацій. Саме з розповсюдження інформації починався похід 1604 р. Лжедмитрія до Москви.

Постійне життя на кордоні породжувало специфіку функціонування соціальних інститутів. На теренах Любецького та Остерського староств основою військової людності були бояри, до оборони замків активно залучалося міщанство, а в 50–60-і рр. XVI ст. в замках стали створювати реєстрові козацькі сотні. Екстраполяція теорії «фронтиру» на вітчизняну історію вже породила тезу про визначальну роль степового кордону (в контексті боротьби європейської та азійської цивілізацій) в історії українського козацтва. Але окрім «козацької», цілком логічно вести мову й про «боярську» ділянку цього фронтиру, адже саме дрібна шляхта винесла на собі основний тягар прикордонної боротьби на Чернігово-Сіверщині. З-поміж іншого бачимо тут і дифузю культур, динамічність соціальних інститутів, подекуди слабку інтегрованість в державні інституції.

### References

- Berezenko, B. (2016). Ochilnyky Vilenskoho bratstva v Reiestri pid chas yoho zasnuvannia v 1584 r. [Leaders of the Vilnius brotherhood in the Registry during its founding in 1584]. Kyiv, Ukraine.
- Berezenko, B., Lukin, D. (2017). List-ugoda mizh Filonom Kmitoyu Chornobilskim ta bratiyeyu monastira sv. Mikoli Pustinskogo (1585) [The letter of agreement between Filon Kmita Chernobylsky and brothers of the monastery of St. Nicholas Pustinsky (1585)]. *Ukraina Lithuanica*, 4, P. 220–213.
- Blanutsa, A. (2017). Zemelna polityka Yagelloniv na ukrainskykh terenakh Velykoho kniazivstva Lytovskoho (1440–1572 rr.) [Land policy of the Jagiellonians in the Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania (1440–1572)]. Kyiv, Ukraine.
- Bondar, O. (2014). Chernigov i Smolenskaya vojna 1632–1634 gg. [Chernihiv and the Smolensk war of 1632–1634]. Bryansk, Russia.
- Bondar, O. (2014). Chernihiv: misto i fortetsia u XIV–XVIII st. [Chernihiv: city and fortress in the 14<sup>th</sup>–18<sup>th</sup> c.]. Kyiv, Ukraine.
- Bondar, O. (2015). Zamky ta fortetsi Chernihovo-Sivershshchyny v XV–XVIII st.: dovidnyk [Locks and castles of Chernigov-Sivershshchyna in the 15<sup>th</sup>–18<sup>th</sup> c.: the guide]. Kyiv, Ukraine.
- Bondar, O. (2016). Ukrepleniya Ostra v XVI – pervoj pol. XVII vv. [Fortifications of Oster in the 16<sup>th</sup> – the first half of the 17<sup>th</sup> c.]. *Gardarika*, IX, 4, P. 190–197.
- Bondar, O. (2017). Istorychna topohrafiia Chernihova u XIV–XVIII st. [Historical topography of Chernihiv in the 14<sup>th</sup>–18<sup>th</sup> c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Bondar, O., Zhyrokhov, M. (2021). 12 bytv za Chernihivshchynu [12 battles for Chernihivshchyna]. Chernihiv, Ukraine.
- Brekhunenko, V., Kovalchuk, V., Kovalchuk, M., Korniienko, V. (2016). «Bratnia» navala. Viiny Rosii proty Ukrainy XII–XXI st. [“Brotherly” Invasion. Russia's Wars Against Ukraine in the XIIth – XXIth c.]. Kyiv, Ukraine.
- Buzun, O. (2010). Istoryia Ostershini (narisi istoriyi) [History of the Osterschyna (historical essays)]. Chernihiv, Ukraine.
- Cherkas, B. (2006). Ukraina v politychnykh vidnosynakh Velykoho kniazivstva Lytovskoho i Krymskoho khanatu (1515–1540) [Ukraine in political relations of the Grand Duchy of Lithuania and the Crimean khanate (1515–1540)]. Kyiv, Ukraine.
- Ignatenko, I. (2019). Chernigivshina v Livonskij vjini [Chernihivshchyna in the Livonian war]. *Siveriansky litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 17–32.
- Ihnatenko, I. (2020). Novyi Osterskyi замок. Narys z istorii oborony ta topohrafiï fortyfikatsii [New Oster castle. Essay on defence history and topography of fortifications]. *Siveriansky litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 69–84.
- Kazakov, O. (1998). Moskovsko-lytovska viina 1500–1503 rr. za ukrainski zemli [Muscovite-Lithuanian war 1500–1503 for Ukrainian lands]. Kyiv, Ukraine.
- Kempa, T. (2009). Kostiantyn Vasyl Ostrozkyi (bl. 1524/1525–1608) voievoda Kyivskiy i marshalok zemli Volynskoi [Kostiantyn Vasyl Ostrozkyi (ar. 1524/1525–1608): voievoda of Kyiv and marshal of Volyn land]. Khmelnytskyi, Ukraine.
- Klepatskij, P. (2007). Ocherki po istorii Kievskoj zemli [Essays on the history of the Kyiv land]. Bila Tserkva, Ukraine.
- Kondratiev, I. (2012). Liubech u viiskovykh konfliktakh XV – pershoi pol. XVII st. [Liubech in military conflicts from the 15<sup>th</sup> to the first half of the 17<sup>th</sup> c.]. Kyiv, Ukraine.
- Kondratiev, I. (2014). Liubetske starostvo (XVI – ser. XVII st.) [The Lubech starostvo (16<sup>th</sup> – the middle of 17<sup>th</sup> c.)]. Chernihiv, Ukraine.
- Kondratiev, I. (2016). Sluzhebna shliakhta Osterskoho starostva Kyivskoho voievodstva Rechi Pospolytoi: sprobna etnichnoi stratyfikatsii [Service gentry of Oster starostvo of Kyiv voivodeship of the Polish-Lithuanian Commonwealth: an attempt at ethnic stratification]. *Historyčnyja šlachi bielaruskaha naroda i susiedziai: uzajemadziejańnie i ūzajemaŭplyvy – Historical paths of the Belarusian people and their neighbors: interactions and influences*, 2, P. 61–68. Homel, Belarus.

- Kulakovskij, P. (2006). Chernigovo-Sivershina u skladi Rechi Pospolitoi. 1618–1648 [Chernihiv-Siversk lands as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth. 1618–1648]. Kyiv, Ukraine.
- Kulakovskiy, P. (2007). Chernihivske kniazivstvo (1619–1633 rr.) [Chernihiv principality (1619–1633)]. Nizhyn, Ukraine
- Lepiavko, S. (1999). Ukrainske kozatstvo u mizhnarodnykh vidnosynakh (1561–1591) [Ukrainian Cossacks in international relations (1561–1591)]. Chernihiv, Ukraine.
- Lepiavko, S. (2012). Chernihiv. Istoriia mista [Chernihiv. The history of the city]. Kyiv, Ukraine.
- Malchenko, O. (2001). Ukripleni poselennia Bratslavskoho, Kyivskoho i Podilskoho voievodstv (XV–XVII st.) [Fortifications of the settlements in Bratslavsky, Kievan and Podilsk voivodeships in the 15<sup>th</sup>–17<sup>th</sup> c.]. Kyiv, Ukraine.
- Mytsyk, Yu. (2010). Orshanska bytva 1514. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Battle of Orsha 1514. Encyclopedia of the History of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Osadchyi, Ye. (2017). Ukriplennia Putyvl'skoi fortetsi (za materialamy serednovichnykh zobrazhen mista) [Fortification of Putyvl fortress (based on medieval depictions of the city)]. Kamianets-Podilskiy, Ukraine.
- Pylypenko, V., Bondar, O. (2018). Opys Liubecha 1606 r. [Description of Liubech 1606]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 34–40.
- Rusyna, O. (1998). Siverska zemlia u skladi Velykoho kniazivstva Lytovskoho [Siversk land as part of the Grand Duchy of Lithuania]. Kyiv, Ukraine.
- Rusyna, O. (2020). Do istorii Liubecha u XIV–XV st. [To the History of Liubech in the 14<sup>th</sup>–15<sup>th</sup> c.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, P. 196–197.
- Tymiv, I. (2016). Litopysni dzherela i khroniky pro borotbu z tatarskymy nabihamy u 1526–1530 rr. [Historical sources and chronicles about the struggle against Tatar invasions in 1526–1530]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 35–49.
- Vyrskyi, D. (2016). Viiny ukrainni: khroniky tatarskoho prykordonnia Ukrainy (XVI – ser. XVII st.) [Ukrainian wars: chronicles of the Tatar frontier of Ukraine (16<sup>th</sup> – the middle of the 17<sup>th</sup> c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Yakovenko, N. (2008). Ukrayinska shlyahta z kincy XIV do ser. XVII st. (Volin i Centralna Ukrayina) [The Ukrainian nobility from the end of the 14<sup>th</sup> to the middle of the 17<sup>th</sup> c. (Volyn and Central Ukraine)]. Kyiv, Ukraine.

**Кондратьев Игорь Викторович** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, 14013, Чернігів, Україна).

**Kondratiev Ihor** – doctor of historical sciences, professor of the world history and international relations chair, T. Shevchenko National university «Chernihiv collegium» (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine).  
E-mail: kondratt1972@gmail.com

## WARS WITH THE MOSCOW STATE ON THE CHERNIHIV-SIVERSHCHYNA LAND IN THE LITHUANIAN-POLISH PERIOD (the 16<sup>th</sup> – the first half of the 17<sup>th</sup> c.)

*The purpose of the research is to summarize the course of military conflicts on the territory of Chernihiv-Siversk land between the Grand Duchy of Lithuania, and from 1569 – the Polish-Lithuanian Commonwealth, and the Grand Duchy (from 1547 – the tsardom) of Moscow, during the 16<sup>th</sup> – the first half of the 17<sup>th</sup> c. The research methodology was based on the use of problem-chronological, historical-genetic, historical-comparative and logical-theoretical methods. The problem-chronological method involves the systematization of facts in chronological order, which allows us to reconstruct historical events in the light of causation. The historical-genetic approach allowed us to highlight the development of military conflicts in the process, and the use of the historical-comparative approach made it possible to reconstruct events and search for historical parallels. Scientific novelty. The extrapolation of the «frontier» theory to national history gave rise to the thesis about the determining role of the steppe border in the history of the Ukrainian Cossacks. But in addition to the «Cossack», it is quite logical to talk about the «boyar» section of this frontier, which passed through the Chernihiv-Siversk land. For the first time in historical literature, the article highlights the day when Filon Kmita defeated the Moscow detachment near Oster – April 11, 1562. Conclusions. In the 16<sup>th</sup> – the first half of the 17<sup>th</sup> c. Chernihiv-Siversk land became the arena of struggle between the Lithuanian-Polish and Muscovite states. The region was supposed to become a springboard for further expansion of the Moscow principality, but this potential was not realized. Further progress was prevented by the Podniprovsyky Liubetska and Osterska volosts (from the middle of the 16<sup>th</sup> c. – Starostwa) of the Kyiv voivodeship. Constant life on the border gave rise to the specifics of the functioning of social institutions, large contingents of people were involved in the defense of the Lithuanian-Polish state, the basis of which were small boyars.*

**Key words:** Oster starostwo, Liubech starostwo, Kyiv voivodeship, Chernihiv-Siversk land, Lithuanian-Moscow wars, Polish-Moscow wars, borderlands, frontier.

**Дата подання:** 14 червня 2024 р.

**Дата затвердження до друку:** 17 жовтня 2024 р.

**Цитування за ДСТУ 8302:2015**

Кондратьєв, І. Війни з Московською державою на теренах Чернігово-Сіверщини за литовсько-польської доби (XVI – перша половина XVII ст.). *Сіверянський літопис*. 2024. № 5. С. 10–23. DOI: 10.58407/litopis.240502.

**Цитування за стандартом APA**

Kondratiev, I. (2024). Viiny z Moskovskoiu derzhavoiu na terenakh Chernihovo-Sivershchyny za lytovsko-polskoi doby (XVI – persha polovyna XVII st.) [Wars with the Moscow state on the Chernihiv-Sivershchyna land in the Lithuanian-Polish period (the 16<sup>th</sup> – the first half of the 17<sup>th</sup> c.)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 10–23. DOI: 10.58407/litopis.240502.

